

Brekovští Romové – „nejlepší v Československu“. Cikánství jako struktura vztahů a logika sociální mobility v období socialismu²

The Brekov Roma – „the best in Czechoslovakia“. Gypsiness as a structure of relations and logic of social mobility in the socialist era.

Abstract

This text enters the discussion on the way of understanding the references to „Gypsies“ in historical sources, here specifically in the context of socialist Czechoslovakia. In doing so, it goes beyond tracing the ways in which the state categorized the population, where many authors have already pointed to the official definition of „Gypsy“ as a category of social deviance rather than ethnic (self-)identification. In an ethnographically informed approach to researching Romani histories, this text traces various overlapping contemporary discourses of ‚gypsiness‘ and their negotiation within a locally anchored hierarchy of socio-economic relations. Using the case study of the eastern Slovakian village of Brekov, it specifically traces how this category spoke not only to the exclusion of Roma from non-Romani society, but also to the ways in which relations between Roma themselves were defined, not only at the narrative level, but also at the level of concrete social practice. In so doing, it is a contribution to the growing debate among historians and Romani studies scholars about the nature of agency of the Roma in history.

Key words

Roma, Gypsiness, socialist policies, Czechoslovakia, social mobility, intra-Roma relations

Jak citovat

Ort, J. 2023. Brekovští Romové – „nejlepší v Československu“. Cikánství jako struktura vztahů a logika sociální mobility v období socialismu. *Romano džaniben* 30 (1): 27–55.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10280841>

1 Autor je romista, působící na Seminári romistiky, ÚESEBS FF UK. E-mail: jan.ort@ff.cuni.cz

2 Článek byl vydán v rámci projektu GAČR č. 19-26638X „Genocide, Postwar Migration and Social Mobility: Entangled Experiences of Roma and Jews“ a s podporou projektu „CRP 2023 Podpora strategicky významných programů na Filozofických fakultách UK, MU, UP“. Za pomoc při výzkumu a zpětnou vazbu k výslednému textu děkuji E. Cinové. Za otevřenost a důvěru děkuji K. Gunárovi, stejně tak dalším pamětníkům a pamětnicím, jejichž jména v textu anonymizuji. Za komentáře k textu děkuji H. Sadílkové, M. Fottovi, L. Víkové, P. Kubaníkovi a oběma recenzujícím.

Úvod

V rámci výzkumu praxe přesídlovací politiky v socialistickém Československu (Ort 2022a, 2024 [v přípravě]) jsem se v květnu roku 2019 setkal v obci Brekov (okr. Humenné) s tamním rodákem, romským aktivistou a politikem Kolomanem Gunárem (nar. 1948). Archivní dokumenty napovídaly, že „likvidace cikánských chatrčí“, která byla s programem „rozptylu cikánského obyvatelstva“ úzce spojená (viz např. Donert 2017: 159–168), se v Brekově týkala pouze rodiny Reginy D., což pan Gunár potvrdil a přiblížil konkrétní okolnosti:

„Jedna rodina takto odišla z obce, oni mali murovaný domček, rovný. Tá pani vychovala všetky deti sama. Jej manžel bol v base, zastrelil jedného pána. V krčme sa pohádali, mal doma pištoľ, nelegálne. Išiel domov, zobral pištoľ a zastrelil ho. A išiel do basy. Ona vychovala všetky deti a keď mal [jej manžel] prísť domov, tak ho tu občania nechceli, majorita ho nechcela prijať, aby tu bol, aby tu žil naďalej. No tak sa rozhodli, že využijú tu možnosť, že štát vykúpil akože ‚chatrč‘, to bol normálne domček, no tak štát to zbúral, dostali dvadsať tisíc a išli do Ostravy. On [už potom] dlho nežil, možno štyri, max. päť rokov. Lenže ona už sa nemohla tu vrátiť, s deťmi, lebo už nemali kam. Prišiel buldozér a to zrovnal so zemou. To tak, iba jedna rodina.“³

Popsaný případ lze chápat jako doklad o nesamozřejmé praxi centrální politiky, která byla jinak v romistické literatuře často homogenizována v narativu (symbolického) násilí asimilační politiky a jejích dopadů na životy a širší socio-kulturní systémy Romů⁴ v Československu (viz především Haišman 1999, Jurová 1993, Pavelčíková 2004).⁵ Konkrétně v Brekově se praxe přesídlovací politiky napojila na způsob vypořádání se s rodinou, jejíž přítomnost nechtěli obyvatelé obce s ohledem na tehdy přibližně patnáct let starou událost akceptovat. V tomto případě se ale nejednalo pouze o pokračující sankce ze strany vesnického společenství vůči jejímu jednotlivému členovi (a jeho rodině). Přesídlení této rodiny je nutné chápat i v kontextu dobových diskursů o „cikánech“ a toho, jak

3 Rozhovor s Kolomanem Gunárem (nar. 1948), nahrán autorem 28. 5. 2019 v Brekově, slovensky (soukromý archiv autora).

4 Termín Romové používám jako kategorii etnické sebeidentifikace, a to i s ohledem na označení Roma (pl.) v romštině. Číním tak i s vědomím, že ne všichni lidé, o kterých takto referuji, byli ve sledovaném období mluvčími romštiny, a že o sobě mnozí z nich v určitých kontextech uvažovali jako o „Cikánech/Cigánech“, podobně jako se vůči tomuto označení mohli vymezovat. Označení „C/cikání“ budu zapisovat primárně s malým „c“, které implikuje buď sociální, nebo na druhé straně rasové vymezení této kategorie. Velké „C“ budu používat buď v citacích, kde je takto uvedeno, nebo v kontextech etnické sebeidentifikace, jakkoliv taková vymezení jsou často velmi nejednoznačná.

5 Jakkoliv byl konkrétně ve vztahu k přesídlovací politice tento viktimizační narativ postupně revidován (Sadílková 2017, Donert 2017, ale též viz Guy 1977), i v romistických kruzích je narativ fatálních zásahů do romské kulturní identity nadále poměrně neproblematicky reprodukován (viz Jandáková, Habrovcová 2022), a to i konkrétně ve vztahu k přesídlovací politice (Uhlová 2023).

byla tato kategorie vyjednáвана v místně vymezených společenstvích. Takové čtení popsaného případu zasazuje v tomto textu do diskuse o chápání sociální mobility Romů (nejen) v socialistickém Československu. Půjde mi primárně o sledování logiky, jakou byla sociální mobilita rámována mezi samotnými Romy a širěji toho, jak samotní Romové chápali svoji společenskou pozici.

Při primárním sledování romského aktérství se v textu nebudu omezovat pouze na analýzu diskursů a narativů. Naopak, chápání sociálního statusu budu analyzovat v návaznosti na konkrétní sociální praxi. Nejen Gunár, ale i další Romové v Brekově (nejen v rozhovorech se mnou, ale i v dobových záznamech) prosazovali pozici brekovských Romů jako výjimečně integrovaných („nejlepších Cikánů v Československu“, slovy jednoho z nich), což dávali do kontrastu nejen se situací Romů v okolních vesnicích, ale i s dominantním chápáním „cikánství“ jako kategorie sociální deviace a „kulturní zaostalosti“. Rodina Reginy D. mohla naopak v lokálních socio-ekonomických strukturách představovat ztělesnění takto dominantně chápané kategorie, a to nejen z toho pohledu, že otec od rodiny si s sebou nesl nálepku vraha, ale i z toho důvodu, že se do obce přizemil z jiného okresního města a v tradičně virilokálním prostředí byl tedy v tomto ohledu nahlížen jako „cizí“. Přesídlení rodiny tedy lze číst nejen z hlediska postojů „majority“, budu-li citovat Gunára, ale i s ohledem na způsob sebeidentifikace místních Romů, kteří aktivně udržovali kategorii místně etablovaných (tj. „slušných“) – a tedy statusově poměrně lépe situovaných – „Cikánů“.

1 Romská zkušenost sama o sobě, ne jako nástroj poznání o společnosti

Ve svém textu se zaměřuji na „okrajové prostory“ a přiznávám se tak k přístupu „z okrajů“ (*from the margins*), který byl dříve rozpracován v antropologii (Das, Poole 2004, Tsing 1994) nebo feministické teorii (hooks 1984, Crenshaw 1991). Tento přístup zde přetavuji v primární sledování aktérské pozice Romů, čímž navazuji na Annu Tsing, podle které okrajové prostory indikují „analytickou pozici, která odhaluje omezující a opresivní povahu kulturní exkluze na straně jedné a kreativní potenciál reformulování, oživení a přerámování samotných sociálních kategorií, které marginalizují skupinovou existenci na straně druhé“ (Tsing 1994: 279). Inspirován jsem v tomto kontextu přístupem Veeny Das a Daborah Poole, které koncept „z okrajů“ rozpracovaly pro antropologii státu, když marginalizované obyvatele nevnímaly jako vně stojící pasivní příjemce státních politik a okraje chápaly jako prostory kreativity v každodennosti, ve kterých byla rozostřována jednak hranice mezi státní mocí a jinými typy autorit, ale návazně i zdánlivě jednoznačná opozice mezi státem a jeho obyvateli (2004).

Zaměřením na životy Romů ovšem tento text nerezignuje na výpověď o povaze širších socio-ekonomických struktur, ve kterých se romské aktérství

odehrává. I zmíněné autorky totiž chápaly studium marginálních prostor rovněž jako prostředek k ohledávání povahy státní moci (Das a Poole 2004), nebo v případě Tsing i k prověřování dominantních (západních) antropologických konceptů a obecněji pojetí světa (1994). I předkládanou studii lze tedy chápat jako příspěvek do diskuse o vyjednávání kategorií společenské normality a deviace. Některé ze soudobých historických textů k povaze různých režimů státní moci a její legitimizace již též vědomě pracují s přístupem „z okrajů“, když v analýze státních struktur sledují utváření politik zaměřených na Romy jako na jednu z výrazných menšin (Baloun 2022, Donert 2017, Spurný 2011). Takto zaměřené příspěvky ovšem odklánějí pozornost od zkušenosti samotných Romů: Spurný se zaměřuje na obraz „cikánů“ v pohraničí (jako regionu „na okraji“) a návazný způsob utváření politik vůči Romům v kontextu budování společnosti poválečného Československa (2011, především 237–285; k diskusi viz Sadílková 2013), Baloun svou studii kriminalizace Romů a rasizaci kategorie „cikánství“ za první republiky vymezil především jako příspěvek k „dějinám anticikanismu“, jakkoliv zde aktérství Romů neponechal zcela stranou (2022: 15–24). Nakonec i Donert, která cílí na deviktimizaci Romů a jejich zobrazení jako svébytných historických aktérů, se věnuje především participaci veřejně angažovaných Romů na utváření státních politik a zkušenosti a strategie Romů při vyjednávání konkrétní praxe těchto politik nechává stranou (2017).⁶

Naproti tomu, předkládaný text při primárním zaměření na romské aktérství a zkušenosti vnímám především jako příspěvek k „dějinám Romů“, použiji-li Balounovo vymezení (tamtéž: např. 32; viz též *Prague Forum for Romani Histories*). Navazuji tak současně na dřívější obdobně zaměřené příspěvky, které jsou spojené především s pražskou romistikou (viz např. Hajska 2020, 2022, 2024 [v přípravě]; Hübschmannová 2005; Sadílková 2017, 2020). Jsem přitom přesvědčen, že zasazení široce pojatého romského aktérství do širších společenských procesů a socio-ekonomických struktur nemusí vést k jeho upozadění ve prospěch zodpovězení otázek po společnosti jako celku, a že je na čase vyvázat Romy z „obvyklé rol[e] věšáku na problémy, respektive [...] objektu útlaku převládajícími rámci“ (viz text Ondřeje Slačálka v tomto čísle, 2023: 125). Širší kontextualizaci romské zkušenosti v historicky a místně podmíněných procesech vnímám naopak jako připomenutí toho, že Romy nelze chápat jako vně stojící, jednoznačně vymezenou a homogenní skupinu aktérů, která teprve reaguje na shora přicházející projevy dominance. Naopak, spolu s Lilou Abu-Lughod (a v návaznosti na to, co psaly Tsing a Das s Poole, viz výše), vnímám pozici marginalizovaných obecně (a Romů konkrétně) jako inherentní součást mocenských struktur,⁷ přičemž právě etnografické ohledávání

6 Ke kritice Donert viz např. Shmidt (2022) a Shmidt s Jaworsky (2020). Nutno doplnit, že Shmidt s Jaworsky ve své kritice rovněž selhávají v zachycení komplexity romského aktérství (viz Ort 2024 [v přípravě], Slačálek 2023).

7 Abu-Lughod zde navazuje na teze Michela Foucaulta (1978, 1982).

aktérství těchto obyvatel umožňuje nahlížet jejich povahu komplexněji (1990). Současně, a to je druhý důležitý moment, který se při upozadování romské zkušenosti vytrácí, Romové v těchto strukturách mohli zaujímat (a zaujímali) značně různorodé pozice, od čehož se odvíjely i různorodé formy jejich aktérských strategií.

2 „Cikáni“ v dějinách Romů v Československu

V textu se opírám o kombinaci archivního výzkumu s orálně historickými rozhovory. Usiluji tak o představení etnograficky informované historické studie, což pro kontext výzkumu poválečných dějin Romů prosazovala Sadílková (2016) a pro širší studium dějin Romů rozpracovaly Tauber a Trevisan (2019). Právě druhé jmenované autorky vytyčily jako jednu z metodologických výzev výzkumu historie Romů odhalování významů, které jsou navázány na archivní zmínky o „C/cikánech“. Tuto diskusi lze považovat za vysoce relevantní i pro kontext výzkumu historie Romů v Československu. Především u prvních prací reflektujících zpětně historii Romů v období komunistického režimu se zdá, že jsou termíny „C/cikán“ a „Rom“ co do významu do velké míry zaměňovány, jako by byly oba chápány jako různé – dobově podmíněné – označení pro stejnou skupinu obyvatel.⁸ V návaznosti na Brubakerovu kritiku „grupismu“ v sociálních vědách (2002) se přitom domnívám, že je na místě uvažovat o „cikánství“ spíše jako o kategorii, jejíž obsah je předmětem nesamozřejmého vyjednávání, stejně jako to, na koho a v jakých situacích bude uplatněna. Nelze přitom ovšem ignorovat, že i při dílčím vymezení „cikánství“ jako kategorie sociální deviace se jednalo o kategorii silně rasizovanou, která v duchu konceptu „lepkavosti“ (Ahmed 2014) ulpívala na základě etnorasových kritérií na určitých tělech – tedy na Romech. Jak ale ukážu v tomto textu, i Romové se nakonec podíleli na vyjednávání obsahu této kategorie, respektive ji v různých situacích a ve vztahu k různým lidem byli schopni na základě konkrétních charakteristik kvalitativně odstupňovávat.

V podobném duchu už někteří autoři a autorky příspěvků k historii Romů v Československu pracovali s tezí, dle které se oficiálně vymezená kategorie „cikánství“, chápáná v termínech sociální deviace, nemusela nutně potkávat s etnickou (sebe-)identifikací (např. Sokolová 2008), případně s tím, kdo byl jako „cikán“ identifikován dle etno-rasových kritérií v každodennosti socio-ekonomických vztahů. I při tomto vědomí ovšem nebyly tyto nesamozřejmé vztahy blíže zkoumány⁹ a problematičnost jednoznačných vazeb archivních zmínek o „cikánech“ na životy Romů je v praxi psaní o romské historii stále nedostatečně reflektována. Někteří autoři poukázali na tento problém z perspektivy úřadů v socialistickém Československu, které evidovaly a kategorizovaly Romy jako

8 Pro období socialistického Československa se to týká např. přehledových prací Jurové (1993) a Pavelčíkové (2004).

9 Pro dřívější období ale viz Baloun (2022).

„cikány“ arbitrárně dle subjektivních kritérií (Hübschmannová 1993: 26, Guy 1977: 270). V souvislosti s přesídlovací politikou podobně ukázala Donert na vyjednávání kategorie „cikánství“ v komunikaci konkrétních Romů se státními úřady (Donert 2017).

Ve svém článku chci přitom sledovat nejen to, jakým způsobem stát kategorizoval své občany a jak vymezoval hranici mezi normalitou a deviací, ale primárně to, jak se tato logika mohla promítat do strukturování vztahů v konkrétních místech, a to jak mezi jejich romskými a neromskými obyvateli, tak mezi Romy samotnými. „Cikánství“ tedy budu sledovat nikoliv pouze jako kategorii užívanou zástupci socialistického státu, ale jako kategorii, která měla svoje místo při vyjednávání lokálně ukotvených hierarchií sítí aktérů a vztahů, a to nikoliv pouze na úrovni diskursivní a narativní, ale na úrovni konkrétní sociální praxe. V tomto ohledu navazuji znovu na Hübschmannovou, která spíše na obecnější úrovni a bez jasného ukotvení v konkrétní případové studii psala o fenoménu „emigrace z cikánství“ jako o aktérské strategii sociální mobility samotných Romů, kteří se snažili unikat tomuto stigmatizovanému označení. Kořeny takové strategie přitom Hübschmannová situovala právě do období před rokem 1989, když ji dávala do souvislosti mj. s logikou asimilační politiky (Hübschmannová 1999). Následuji zde ale i antropologické studie z post-socialistického prostoru střední a východní Evropy, které v analýze „cikánství“ jako struktury vztahů rovněž sledovaly určité historické (dis)kontinuity (Abu Ghosh 2008, Horváth 2012, Kovai 2012, Ort 2022b). S ohledem na citované studie je nasnadě, že z metodologického hlediska se inspiroují těmi historiografickými směry, které jednak akcentují inspiraci antropologickou disciplínou, a též těmi, které mimo jiné v souznění s výzvou studovat historii „z okrajů“ prosazují zmenšení výzkumného měřítka (viz např. Levi 2001, Lüdtke 1995, Medick 1987).

3 Diskursy „cikánství“

Jakkoliv různé diskursy „cikánství“ vykazovaly historicky zjevné kontinuity, a to napříč různými státními útvary a měnicími se oficiálními ideologiemi (Sokolová 2008), nelze z druhé strany ignorovat proměnlivost jeho konkrétních realizací v čase a prostoru. Jinak totiž hrozí homogenizace chápání nejen sledované kategorie, ale v návaznosti na to i anticikanismu jako stálé a neměnné veličiny, což nejen znesnadňuje sledování jeho konkrétních forem, ale ve výsledku jej i petrifikuje. Podobně nelze homogenizovat ani celé období v Československu mezi lety 1948 a 1989. Jakkoliv lze obecně souhlasit s tím, že v prosazované asimilační politice bylo popíráno chápání Romů jako etnické skupiny a „cikánství“ fungovalo jako kategorie sociální deviace (Sokolová 2008), i v tomto období se konkrétní důrazy a dílčí obsahy této kategorie proměňovaly. Především ale,

vedle oficiálního diskursu, zde koexistovaly i jiné způsoby jejího chápání, které nejenže promlouvaly do formování konkrétních politik a jejich praxe, ale zejména postupovaly každodenními vztahy. Proto, dřív, než se vrátím ke konkrétní situaci v Brekově, je nutné se zastavit u toho, jakými obsahy byla sledovaná kategorie naplňována v období, kdy byla rodina Reginy D. vystěhována z Brekova jakožto rodina „cikánská“ a jejich zděný dům byl „zlikvidovaný“ jako „cikánská chatrč“.

3.1 Oficiální administrativní kategorizace

Pro potřeby toho, co doboví aktéři angažovaní v řešení komplexu problémů souvisejících zejména (ale nejen) se stále velmi bídými životními podmínkami určité části romské populace v Československu nazývali „řešením cikánské otázky“, byla Vládním výborem pro otázky cikánských obyvatel (1965–1968) zavedena nová kategorizace „cikánů“, a to podle logiky míry asimilace v dominantní společnosti. První skupinu měli tvořit ti, kteří vykazovali „vysoký stupeň společenské asimilace“, což se kromě jejich řádného zaměstnání projevovalo zejména tím, že už žili mimo „cikánské prostředí“, které mělo reprodukovat „nežádoucí“ způsob života. Druhou skupinu měli tvořit ti, kteří sice ještě byli součástí „cikánských koncentrací“, ale projevovali určitý zájem toto „nezdravé“ prostředí opustit. Třetí skupinu měli tvořit silně „zaostalí cikáni“, kteří měli vykazovat nejvíce sociálně-patologických rysů a značnou resistenci vůči kýžené převýchově a společenské změně. Zatímco „cikánům“ z první skupiny mělo být již jen drobně napomáháno k odstranění posledních projevů „cikánského způsobu života“, v primárním zájmu se ocitali „cikáni“ z kategorie druhé, kteří se stávali cílovou skupinou přesídlovacího programu. Naopak vůči třetí „nenapravitelné“ skupině mělo být využíváno represivních a donucovacích opatření, včetně odebírání dětí do státních institucí, což bylo rámováno „ochranou“ těchto dětí před sociálně-patologickým prostředím (viz Jurová 2008: 1003–1031). Je to právě tento kontext, pro který Guy popsal praxi administrativní kategorizace Romů ze strany lokálních úřadů, do které se daleko spíše než posuzovaný „způsob života“ mohla promítat snaha se nechtěných Romů zbavit, tj. zařadit je do přesídlovacího programu (Guy 1977).

Je zřejmé, že pokud oficiální politika komunistického režimu cílila na asimilaci Romů v dominantní společnosti a zároveň ideologicky i nastavením konkrétních opatření sledujících tento cíl nadále reprodukovala kategorii „(sociálně-patologického) cikána“, byla odsouzena k neúspěchu (viz Donert 2017: 163–168). V tomto ohledu je příznačné, že uvedená kategorizace původně zahrnovala kategorie čtyři, když do první (respektive nulté) kategorie zahrnovala „cikány“ již v podstatě „plně asimilované“. Na základě interní diskuse uvedeného vládního výboru byla ovšem tato kategorie záhy zrušena, a to pro svou irelevanci z hlediska „řešení cikánské otázky“ (viz Jurová 2008: 1003–1031, též Guy 1977: 260–264). Zatímco si tedy někteří Romové stěžovali, že jsou jakožto „cikáni“ omezeni mimo

jiné na svobodě pohybu, jakkoliv se sami považují za plně společensky a politicky participující občany (viz např. Sadílková et al. 2018: 160–161), jiní byli neúspěšní ve své snaze profitovat na konkrétních aspektech centrálně stanovené politiky vůči „cikánům“, když byli úřady označeni za „příliš integrované“ (Donert 2017: 163–167).

3.2 „Cikánství“ v sociálních, fyzických a psychologických charakteristikách

Když Sokolová analyzuje vývoj oficiálně prosazovaného diskursu o „cikánech“ od padesátých do šedesátých let, konstatuje transformaci rétoriky kulturní odlišnosti do důrazu na sociální patologii, která „legitimizovala poptávku po artikulování striktnějších asimilačních programů“ (Sokolová 2008: 126–127). V polovině šedesátých let je tento diskurs možné sledovat v popularizačním díle fyzického antropologa Josefa Nováčka *Cikáni včera, dnes a zítra* (1968)¹⁰ a v monografii etnografky a tehdejší pracovnice KNV v Košicích Evy Davidové *Bez kolíb a šiatrov* (1965). Přes odlišné výchozí pozice se obě práce setkávají v přitakání diskursu oficiální politiky. Oba chápou „cikánský způsob života“ v termínech sociální deviace a „kulturní zaostalosti“, a zároveň jej vysvětlují historickou „izolací“ Romů (tedy v jejich pojetí primárních nositelů takového „způsobu života“), která byla podle nich způsobena rasistickou povahou předchozích režimů. Tato „izolace“ měla kromě „zaostalosti“ vést i k udržení distinktivních antropologických (tj. fyzických) rysů a svébytné „psychologie“ (Nováček 1968: 35–36, srov. Davidová 1965: 11). Z tohoto pohledu autoři vyzdvihují, slovy Nováčka, že „nyní“ (rozuměj v socialistické společnosti) je „Cikán poprvé člověkem“ (Nováček 1968: 30). Oba autoři současně přitakávají logice „rozptylu“, která měla být klíčem k úspěchu prosazované asimilační politiky, jako jediné možné odpovědi na jimi popisovanou socio-ekonomickou „izolaci“ (např. Nováček 1968: 4, Davidová 1965: 10).

Podle Nováčka ale asimilační politika naráží na dvojí překážku, kterou je jednak vztah „Cikánů“ k „bílým“, ale rovněž postoj „ostatních“ k „Cikánům“ (Nováček 1968: 37–38). Podobně zdůrazňuje Davidová, že je potřeba „bojovat nielen proti prežívajúcim nesprávnym názorom mnohých Cigánov, ale i proti nepochopeniu a avézi ostatného obyvateľstva“ (Davidová 1965: 44). Ve shodě s komplexní politikou, která se odvíjela od vládního usnesení č. 502/1965, tak Nováček klade důraz i na „převýchovu ostatního obyvatelstva k překonání jeho předsudků“ (tamtéž: 6). V jiném svém textu¹¹ doplňuje Davidová, že rasistické

10 Kniha vychází z jeho doktorské práce obhájené v roce 1964 (viz Donert 2017: 169).

11 Jedná se o nedatovaný „studijní materiál pro pracovníky osvětových zařízení“ s názvem *Cigánsky problém a jeho riešenie vo východoslovenskom kraji*, který Davidová sestavila spolu s Jurajem Špinerem, tajemníkem „cikánské komise“ při východoslovenském KNV. Davidová (pod jménem Turčinová-Davidová) zde konkrétně rozpracovala kapitulu „Cigánsky problém z hľadiska historicko-etnografického a sociologického“. ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 9, sp. 44. „Cigánsky problém a jeho riešenie vo východoslovenskom kraji“, nedatováno.

předsudky jsou „vážnou brzdou při uskutečňování opravdivej premeny života a myšlenie“ u jí vymezené skupiny obyvatel a „vyvolávají potom spätne u Cigánov nesprávné reakcie a sťažujú asimiláciu“. I ona přitom připouští, že takovou „antipatii vyvolali [oni] sami“, čímž ale podle ní „bezdôvodne trpia“ i ti „poriadní“ mezi nimi (Davidová 1965: 44).

Je zjevné, že v takto vystavěné argumentaci není boj proti rasistickým předsudkům motivován důrazem na občanská práva Romů, ale daleko spíše zájmem o zdárné plnění asimilačního programu.¹² Nadto, předsudky, proti kterým Nováček s Davidovou brojí, jsou u nich shodně nahrazovány historicky utvářenou „cikánskou psychologií“, která, podle Nováčka, činí z budování důvěry v okolní „bílé“ obyvatelstvo dlouhodobý a křehký proces (Nováček 1968: 38). I Davidová s Nováčkem nakonec představují značně ambivalentní vymezení kategorie „cikánství“ – jako sociální kategorii, ke které ovšem přiřazují specifické fyzické a psychologické charakteristiky. V této ambivalenci i oni, ve shodě s oficiálním diskursem (viz výše) postulují kategorii „pořádných“ (viz výše Davidová), „asimilovaných Cikánů“, které už jako „Cikány“ není možné chápat (Davidová 1965: 11). Nováček tuto kategorizaci představuje v dřívější logice nomadismu (1968: 32–35),¹³ když uzavírá, že na „usedlé“ (rozuměj „asimilované“) se opatření v „řešení cikánské otázky“ nevztahují a bylo by naopak „neodpustitelnou chybou organizovat výchovnou práci se speciálním zaměřením jenom proto, že se od ostatního obyvatelstva odlišují barvou pleti, a že cikánský původ je patrný podle jejich fyziognomie“ (tamtéž: 32).

Ve shodě s logikou asimilační politiky zde Davidová s Nováčkem postulují sociální patologizaci diskutované kategorie „cikánství“, ovšem při nejasném vymezení toho, koho je ještě možné takto označit a koho již nikoliv. Tuto ambivalenci nakonec dobře ilustruje i u obou autorů konzistentní zápis diskutovaného označení s velkým „C“, což znovu kontrastuje s jeho deklarativně sociálním vymezením. Sociálně chápáná distinkce se navíc dle Nováčka propisuje i do vztahů mezi lidmi, které on sám za „Cikány“ označuje. Mnozí z nich se podle něj „snaží [...] s ‚bílymi‘ sblížit“ (tamtéž: 38), což vede k údajným rozporům mezi těmi z nich, kteří jsou „zapojeni do pracovního procesu“, a mezi „fluktuujícím a nepracujícím živlem“ (tamtéž: 39). Jakkoliv není zcela jasné, z jakých dat u tohoto tvrzení vychází, jeho teze naznačuje možnou sílu historicky utvářeného dominantního diskursu, který promlouvá do způsobu vymezování vztahů mezi samotnými Romy, tedy těmi, na které diskutované

12 Zde nutno doplnit, že to záhy byla sama Davidová, která ve svém dopise adresovaném na ÚV KSČ upozornila na nesprávnou praxi oficiální politiky, a to především s ohledem na zkušenosti konkrétních romských rodin. Ani zde ovšem nepochybovala správnost základního nastavení diskutované politiky, jako spíše její nedostatečnou komunikaci se samotnými Romy (viz Sadílková et al. 2018: 150–155).

13 Rozdělení „cikánů“ na „usedlé“, „polokočovné“ a „kočovné“ bylo vymezeno v usnesení ÚV KSČ „O práci mezi cikánským obyvatelstvem“ z dubna roku 1958 (Jurová 2008: 688).

označení na základě etnorasových charakteristik obvykle dopadá. To je ne zcela samozřejmý důraz, který zobrazuje lidi ocitající se v této diskurzívní a sociální pasti jako svébytné aktéry a inherentní součást sledovaných struktur, a kterého se ze značně odlišných pozic držím v tomto textu i já.

3.3 Figura „civilizovaného cikána“

Klasifikaci Romů (jakožto „cikánů“) dle stupně adaptace na dominantní způsob života je vedle oficiálně proklamované kategorizace možné sledovat i v záznamech dobového populárního diskursu. Dne 26. 7. 1966 odvysílala Československá televize první díl třídílného pořadu, který byl součástí oficiální mediální kampaně, doprovázející centrálně vymezenou politiku vůči „cikánům“.¹⁴ Název pořadu – „V zájmu všech“ – navazoval na dříve formulované teze Davidové (spoluautorky scénáře), která nutnost společenského začlenění Romů (a tedy v jejím pojetí i nutnost boje proti „prot cikánským“ postojům) dávala do souvislosti s hrozbou procentuálního populačního nárůstu „Cikánů“ v Československu.¹⁵ Tento výrazně sekuritizační narativ, který zájem o životní podmínky Romů nahrazoval zájmem o „kvalitu společnosti“, byl přitom sdílen v širším mediálním diskursu, kde se v souvislosti s „cikány“ zaužíval termín „populační výbuch“. Autoři novinových článků ale oproti systematickému začleňování do společnosti, prosazovaného centrální politikou, volali obvykle po restriktivních opatřeních, když hrozbu „populačního výbuchu“ vysvětlovali jednak v genderových a rasizujících termínech s důrazem na sexualitu a plodnost romských žen, a dále přispívali k formulaci a sdílení přesvědčení, že Romové parazitují na štědrém prorodinném sociálním systému.¹⁶

Podobně se vůči dobové politice, která měla z Romů údajně utvářet „privilegovanou vrstvu obyvatel“, vymezovali ve své většině i televizní diváci, jejichž reakci se na přímou výzvu v prvním díle zmíněného pořadu sešlo v redakci Československé televize více než sto.¹⁷ Není zde prostor tento ojedinělý materiál představit a analyzovat podrobněji. Za pozornost ale stojí, že mezi autory dopisů tvořili necelou čtvrtinu sami Romové.¹⁸ Ti se přitom v některých důzrech svých dopisů potkávali s diváky neromskými. I oni ve většině případů požadovali (často nekompromisně) restriktivní opatření vůči nositelům více či méně explicitně

14 Archiv RTVS, Bratislava, idec: 766-7260-9000-0051, „V zájme všech 1.“, 1966.

15 ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 9, sp. 44. „Cigánsky problém a jeho riešenie vo východoslovenskom kraji“, nedatováno, s. 36.

16 ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 20, „Výstrižky z tlače o cigánskej problematike“, 1962–1968.

17 NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení ideologické, sv. 37, č. j. 299.

18 Respektive se ve shodě s dobovým jazykem představili jako „cikánský občan“ / „občan cikánského původu“ (příp. „cigánsky občan“ / „občan cigánského původu“ u diváků ze Slovenska).

vymezeného označení „zaostalých cikánů“, a to opět se sdílenou argumentací, že v socialistické společnosti se již každému dostává rovných příležitostí a v těchto podmínkách si tak za společenskou exkluzi mohou tito lidé sami. Klíčem k pochopení sdílení takového narativu mezi romskými diváky je přítomnost figury „civilizovaného cikána“, kterou už v podobném kontextu známe i od Nováčka s Davidovou (viz výše). V dopisech neromských diváků funguje připuštění existence „těch několika civilizovaných cikánů“ jako výjimka potvrzující pravidlo a v duchu toho si někteří z nich stěžovali, že zobrazování „pozitivních příkladů“ je falešnou politickou korektností, která zakrývá „skutečnou přirozenost“ způsobu života diskutované skupiny obyvatel. Naproti tomu romští autoři dopisů se s kategorií „civilizovaných cikánů“ sami identifikovali, připomínali, že oni samotní využili možnosti, které jim v novém politickém zřízení poskytla „strana a vláda“ a naopak si stěžovali na pokřivený mediální obraz, ve kterém se dominantně zobrazují především chudí marginalizovaní Romové z východního Slovenska. Tímto způsobem romští diváci akcentovali svoje plnohodnotné nálezení ke společnosti socialistického Československa, jakkoliv někteří z nich pojmenovávali i zkušenosti více či méně situační marginalizace, a to právě na základě připsané vylučující kategorie „cikánství“. Pro lepší náhled na společenskou pozici Romů a její nesamozřejmé vyjednávání je ale nutné se přesunout k předeslané mikrohistorické studii. V ní ukážu, jak se podobné způsoby chápání sociálního statusu mohly promítat nejen do diskursivního vymezování vztahů v konkrétních místech, ale i do návazné sociální praxe.

4 Romové a „cikáni“ v Brekově

4.1 Příběh výjimečných Romů v Brekově

Z rozhovoru s panem Gunárem (viz úvod) vyplynulo, že on sám sepsal na základě vyprávění starších romských pamětníků a pamětnic knížku o „histórii osídľovania obce Brekov Rómami“ (Gunár 2010). Jeho text představuje detailní zpracování genealogií jednotlivých romských rodin, doplněných o všední příběhy konkrétních lidí, stejně jako popisy tradičních romských zvyků a řemesel. Celá kniha je přitom zasazena do narativu silného ukotvení brekovských Romů v lokálním společenství a jejich signifikantní sociální mobility. Ten je reprezentovaný nejenom důrazem na kontinuitu zaměstnanosti, ale i přiloženým seznamem těch Romů, kteří úspěšně absolvovali vysokou školu, respektive dokončili střední školu s maturitou (včetně samotného pana Gunára – inženýra). Důraz na vysokou míru společenské integrovanosti brekovských Romů byl přítomný i v celém našem rozhovoru, navíc podtržený skutečností, že pan Gunár se mnou mluvil slovensky. Sám hned na začátku našeho rozhovoru upozornil, že v Brekově romsky nemluví ani nejstarší generace Romů, což kontrastovalo s vitalitou romštiny jako jazyka každodenní komunikace Romů v mnoha okolních vesnicích.

I v Gunárově popisu byla sociální mobilita rámována dominantní logikou stereotypního pohledu na Romy jako sociálně problematické občany, a to nejenom důrazem na neuzívání romštiny jako distinktivního jazykového kódu, ale i na – historicky ukotvený – způsob života:

„Brekovskí Rómovia ani v minulosti, ani teraz nenastavujú ruku, aby im štát dával, ale príkladom svojich otcov a dedov sa postávajú k životu čelom, s odhodlaním vyrovať sa životu majoritnej spoločnosti. Svojim každodenným životom sa vyrovnali životu, aký vedie majoritné obyvateľstvo obce. V minulom režime príslušný Miestny národný výbor (MNV) pri štatistických výkazoch neevidoval v obci príslušníkov cigánskeho etnika.“ (tamtéž: 2)

Gunár asociuje integrovanost s absencí charakteristik, které rezonují s dominantním obrazem „cikánství“, což – shodně s logikou oficiální kategorizace rozpracované u Davidové s Nováčkem – završuje tvrzením, že z pozice MNV ani nebyli Romové jako „příslušníci cigánskeho etnika“ evidovaní (zmínka o etniku přitom popsanou ambivalencí dále podtrhuje).

V archivních materiálech fondu MNV v Brekově jsem podobné evidence nedohledal, mnoho dokumentů z padesátých a šedesátých let se ovšem k Romům v Brekově jakožto „cikánům“ vztahuje. Sám Gunár s archivními materiály nepracoval, mnohé z nich ale jím představený narativ podporují. „Zpráva o řešení cikánské otázky v okrese“ z roku 1958 například uvádí, že obyvatelé „osady“ v Brekově „sú aklimatizovaní s miestnym obyvateľstvom“ a dokonce, že „[o] blikanie, chovanie jako aj bytová kultura často prevyšuje aj miestné obyvateľstvo“. I zde se konstatuje, že „mladšia generácia nevie už ani cigánsky rozprávať“ a že „[o]bčania sú riadne zapojení do života stranického, verejného, sú členmi MNV“.¹⁹ Na druhé straně, jiné dokumenty z přelomu padesátých a šedesátých let konstatují nedostatky v oblasti „bytové kultury“, kde obyvatelé osady „zaostávají vývoji společenského poriadku“.²⁰ Vyznění dokumentů z přelomu padesátých a šedesátých let je tak poměrně ambivalentní, když vedle vysoké životní úrovně vystupují zmínky o pokulhávající kulturní úrovni – především s ohledem na bytové a hygienické podmínky v „cikánské osadě“ jako prostoru fyzicky i symbolicky vyděleném ze zbytku obce.

19 ŠOkA Humenné, f. odbor vnútorných vecí ONV Humenné, kart. 23, sp. 134, „Zpráva o riešení otázky občanov cigánskeho pôvodu v okrese“, 20. 12. 1958.

20 ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 160, „Zápis na základe prieskumu obyvateľov cigánskeho pôvodu“, 12. 2. 1961. Srov. ŠAPO Nižná Šebastová, f. odbor vnútorných vecí KNV Prešov, kart. 219, inv. č. 53, „Zpráva zo služobnej cesty konanej v dňoch od 8 do 12 júna 1956“, ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 161, „Zápis za prítomnosti krajského aktivistu pre otázky občanov cigánskeho pôvodu“, 3. 7. 1961.

4.2 Postoje brekovských Romů v dobových dokumentech

Při sledování strategií sociální mobility a rekonstrukce lokálních socio-ekonomických hierarchií je důležité, že archivní materiály zachycují vedle vnějších popisů „osady“ v Brekově i postoje a jednání samotných Romů. Někteří z nich přitom minimálně od druhé poloviny padesátých let usilovali o přestěhování se z osady do neromské části obce (srov. Ort 2022b, Sadílková 2017). Kvalita bydlení se ovšem měla měnit i v samotné osadě, kde byla v letech 1959 a 1961 přidělena stavební povolení na přestavbu, respektive novou výstavbu rodinného domku.²¹ Pozemek v obci si jeden z Romů odkoupil od neromského vesničana už v roce 1956, když si na něm v témže roce postavil rodinný domek, který od té doby se svojí rodinou obýval.²² Další dvě žádosti o získání pozemku mimo „osadu“ jsou v archivu datovány k roku 1962.²³ Z dokumentace není zjevné, zda byli v těchto případech žadatelé úspěšní, samotná žádost jednoho z nich, Štefana D., je ale důležitým dokladem toho, jak vlastní společenskou pozici, a to i ve vztahu k „osadě“ jako svébytnému místu, mohli místní Romové chápat:

„Som otcom 6 nezaopatrených detí, s ktorými bývam na cigánskej kolónii. Moje deti dochádzajú do školy dosť vzdialenej od môjho doteraz rodinného domčeka. Aby moje deti sa naučili kultúrnejšie žiť a pracovať, je potrebné, aby sa stýkali s deťmi vyspelejšími a taktiež kultúrnejšími. Preto naša strana a vláda berie veľký ohľad na ľudí cigánskeho pôvodu, ide v ústrety a taktiež si myslím, že tiež funkcionári MNV a ONV budú túto záležitosť brať do popredia. Preto Vás žiadam o pridelenie stavebného pozemku, ktorého som parcelu hore uviedol.“²⁴

Jazyk celé žádosti silně rezonuje s chápáním „cikánství“ jako kategorie „kulturní zaostalosti“ (viz výše), kterou navíc její autor přirozeně asociuje s prostorem „osady“ (respektive „kolonie“). Stejně tak reprodukuje diskurs, dle kterého je to především nový politický režim, ve kterém „strana a vláda“ umožnila plnohodnotné nálezení Romů k socialistické společnosti jako celku. I při zvážení určité míry instrumentalizace dobového jazyka ukazuje samotná snaha o získání stavebního pozemku na sdílenou představu o „osadě“ jako „špatné adrese“ (srov. Ort 2022b: 79–119 a Ort 2024 [v přípravě]).

21 ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 157, Stavební povolení, 3. 6. 1959; ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 157, Stavební povolení, 28. 1. 1959; ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 160, Stavební povolení, 29. 2. 1961.

22 ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 157, „Kúpnopredajná zmluva“, 17. 11. 1960.

23 ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 161, „Zápisnica pri príležitosti vyhladnutia stavebného pozemku“, 27. 1. 1962; ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 161, „Žiadosť o premiestnenie z cigánskej kolónie“, 24. 3. 1962.

24 ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 161, „Žiadosť o premiestnenie z cigánskej kolónie“, 24. 3. 1962.

Postoje ďalších brekovských Romů zachycují zápisy z okresních aktivů „občanov cigánskeho pôvodu“. I ty prítom logiku dominantního diskursu do velké míry reprodukuji, když ale zároveň připouští limity vlastního společenského přijetí. Na aktivu v říjnu roku 1958 připomněl pan K., že „cigáni“ v Brekově vždy pracovali, a to ještě za „kapitalistického státu“, teprve v socialismu ale jejich „život postúpil veľmi vysoko,“ když pan K. zdůraznil, že „[n]ikdy nebolo ani počut, aby cigánske deti mali takú možnosť, akú majú teraz“.²⁵ Sám doplnil, že jeho dcera je „řádně zaměstnaná“ a jeho syn studuje pedagogickou školu v Michalovcích: „Budem vidieť, či skutočno dostane také miesto, aké môže dostať človek bielej rasy,“ pripustil nakonec, že skutečná povaha deklarativně rovnostářské společnosti má být teprve prověřena.²⁶

Na aktivu konaném v červnu roku 1966 se dokonce vyjádřil pan D. (původem z Brekova, v té době žijící v několik kilometrů vzdáleném okresním městě Humenné), že „on a jeho rodinka je úplne **scivilizovaná** a on ako taký sa **už necíti [byť] cigánom**“ [zvýraznění J. O.].²⁷ Současně ale ve svém příspěvku pojmenoval zkušenost související s „neslušným chováním“ vůči své osobě ze strany konkrétních úřadů (bez bližší specifikace).²⁸ Z kontextu příspěvku je zřejmé, že takové chování mělo vyplývat právě z připsané kategorie „cikánství“.

4.3 Společenská pozice Romů v Brekově

Jakkoliv Romové v Brekově (podobně jako romští autoři reakcí na televizní vysílání) více či méně explicitním vymezením vůči kategorii „cikánství“, případně jejím jednotlivým charakteristikám, zdůrazňovali vlastní integrovanost a poměrně vyšší sociální status, z dominantní perspektivy mohl sdílený důraz na rovnostářství socialismu nakonec přispívat ke zpochybnění jejich vlastního aktérství. Koneckonců, měla to být „strana a vláda“, která jim takový vzestup umožnila. Tento důraz se tak mohl v posledku obrátit proti nim samotným. Když v říjnu roku 1964 podal Štefan D. spolu s některými dalšími občany stížnost na předsedu MNV v Brekově a další poměry mezi funkcionáři obce, adresovanou na krajský národní výbor, za krajskou „cikánskou komisi“ ji její tajemník Špiner vyhodnotil jako neopodstatněnou, s tím, že se mu jeví jako „nepochopitelné“, že většinu stěžovatelů tvoří „občania cigánskeho pôvodu“, kteří mají v obci „najlepšie podmienky“ (snad ve srovnání se situací v jiných obcích) a zdejší MNV „týmto otázkam“ věnuje dlouhodobě velkou péči. Právě místní úřad měl podle Špinera rozhodující podíl na tom, že „[d]nes v Brekove niet rozdielu medzi občanmi

25 ŠOkA Humenné, f. odbor vnútorných vecí ONV Humenné, kart. 22, sp. 122, „Zápisnice z I. Okresného aktivu občanov cigánskeho pôvodu“, 26. 10. 1958.

26 Tamtéž.

27 ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo Košice, kart. 10, sp. 104, „Zápisnica“, 23. 6. 1966.

28 Tamtéž.

cig. pôvodu a medzi ostatnými občanmi“.²⁹ Takto rámovaná odpoveď ukazuje, že narativy spoločenskej rovnosti, ktoré byly udržiavány z určitej mocenskej pozície, konzervovali stávajúci hierarchii vzťahů, a tým i delegitimizovali hlasy, ktoré takovou rovnosť zpochybňovali (srov. Ort 2022b).

Podobne jako v jiných obcích východního Slovenska, i pro pozici Romů v hierarchii socio-ekonomických vztahů v Brekově lze nakonec uvažovat o určitém asymetrickém nálezení, ve kterém byli Romové sice „místní, ale nikoliv indigenní“ (Theodosiou 2004, srov. Ort 2022a, b). Romové v Brekově na jedné straně vykazovali znaky pevného ukotvení v lokálních socio-ekonomických systémech, na straně druhé byli v jejich rámci odsouváni jakožto „cikáni“ do zdánlivě přirozeně podřadného postavení (srov. Hübschmannová 1998; Kobes 2012; Šotola, Rodríguez Polo 2016).

O historii Romů v Brekově vypovídá především Gunárův text, který i v tomto ohledu kopíruje situaci v jiných obcích regionu – počátky přítomnosti Romů v obci podle něj sahají k úplnému začátku 20. století a k pozvání rodiny romského kováře z jiné nedaleké obce (srov. Mann 2018; Ort 2021, 2022b), a mezi jejich další klíčové zdroje obživy řadí muzikantství a košíkářství (srov. Horváthová 1964). Dva momenty z Gunárova textu ale přece jen činí narativ historie Romů v Brekově specifickým.

Jednak to byly specifické ekonomické praktiky, jako produkce ručně vyrobené a následně pálené cihly („cigánske tehly“, viz Molnár 2017: 225),³⁰ kterou měli brekovští Romové distribuovat v širším okolí; ale i práce na vápence, kde byli Romové zaměstnaní už před druhou světovou válkou, a která dokládala nejenom pevnou pozici Romů v místních socio-ekonomických vztazích, ale i vztahy s místními Židy (viz Fedič 2001: 39–40, 42).³¹

Především to ale byl způsob rámování počátků historie Romů v obci. Gunár uvádí, že ještě „[p]red samotným príchodom Rómov sa v obci usadil Juraj K., [...] [ktorý] pracoval ako štátny zamestnanec na železnici [a] [v]šeobecne bol považovaný za najbohatšieho Róma v obci Brekov“. Tento Juraj K. se měl do obce přiznít, když si vzal místní rodačku Annu O., u které Gunár spekuluje, zda pocházela z místní chudé neromské rodiny, nebo zda byl její otec Rom. Takto vystavěný příběh „prvního Roma v obci“ jednak rovnou implikuje určitou provázanost Romů a „místních“ (tj. neromských) obyvatel, a narušuje tak dominantní představu o Romech jako nově příchozí izolované skupině obyvatel (srov. Ort 2021, 2022b), současně ale doplňuje diskusi o nejednoznačném určení toho, kdo je vlastně v místním kontextu „cikán“.

29 ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo Košice, kart. 4, sp. 45, „Vyjadrenie k sťažnosti“, „Zápisnica“, 7. 3. 1964.

30 Romové v regionu přitom obvykle vyráběli nepálené cihly – *vaľky* (viz Horváthová 1964).

31 Viz též vzpomínka jednoho z neromských pamětníků – dostupné z: <http://www.brekov.eu/30-vapenka.htm> [cit. 17. 6. 2022].

4.4 „Místní“ a „cizí“

Pro čtení v úvodu předeslaného případu rodiny Reginy D. je klíčové, že společenská pozice Romů v Brekově se odvíjela i od vztahů, které přesahovaly geopolitické vymezení obce. Konkrétně zde budu sledovat širší vztahy mezi samotnými Romy. Ať už se jednalo o podrobnější kategorizace Romů aplikované zvenčí, nebo formulované Romy samotnými, jejich zahrnutí do analýzy vede k pochopení toho, jak byla utvářena a udržována kategorie „civilizovaných brekovských Romů“.

V monografii k historii obce Brekov se vyskytuje popis „romských korytářů“ z Podčičvy (srov. Agocs 2003), kteří se měli občas usadit v katastru obce blízko řeky Laborec, kde podle neromské pamětnice tito přebývali (není blíže specifikováno, ve kterém období) „v provizórnych príbytkoch, stanoch len s najnutnejším vybavením“ (Molnár 2017: 217). Jakkoliv srovnání zůstává implicitní, je zjevné, že tato skupina Romů je zde odlišena od romských rodin dlouhodobě žijících v Brekově, a to opět pomocí stereotypních charakteristik „cikánů“ – tentokrát jako kočovníků (viz výše Nováček).

V rozhovorech se samotnými romskými pamětníky z Brekova jsem se obvykle setkával s prosazováním místně vymezené kategorie „brekovských Romů“, jejíž charakteristiky byly vyzdvihovány při poměrování se způsobem života jiných Romů v okolí. V rozhovoru se mnou tak učinil i pan Gunár:

„Naši Rómovia, naši dedovia a pradedovia, [...] sa nechceli ani s hocíjakými Cigánami baviť, rozumiete, boli Cigáni, ktorí boli na najnižšej úrovni, potom na vyššej a vyššej, až najvyššia úroveň. [...] Taká bola obec Brekov a ostatní potom už boli takí slabší.“³²

Jeho výpověď je nutné vnímat nejenom v narativní rovině vymezení meziromských vztahů. Samotný Gunár v pokračujícím rozhovoru odkázal k určité sociální kontrole, která měla být do jisté míry institucionalizovaná, když „*otcovia, dedovia*“ měli schvalovat místnímu starostovi, kteří Romové se do obce smí přistěhovat a kteří nikoliv (například když si někdo z Romů z okolí vzal za ženu Romku z Brekova a chtěl se přistěhovat do její domovské obce).³³ Jakkoliv Gunár datoval takovou praxi do předválečného období, další romští pamětníci z Brekova, Koloman S. (nar. 1946) a Cyril D. (nar. 1956), pojmenovávali její určitou kontinuitu i pro celé období komunistického režimu.³⁴ Všichni pamětníci, se kterými jsem v Brekově nahrával rozhovor (kromě zmíněných mezi ně patřila

32 Rozhovor s Kolomanem Gunárem (nar. 1948).

33 Tamtéž.

34 Rozhovor s Kolomanem S. (nar. 1946) a Cyrilem D. (nar. 1956), nahrán autorem 21. 6. 2022 v Brekově, slovensky (soukromý archiv autora).

i Olga O., nar. 1938) přitom současně s přesvědčením, že „brekovští Cikáni byli vždy nejlepší v okrese“ (respektive „nejlepší v Československu“, jak uvedl Cyril D.), vyjadřovali rozčarování nad tím, že dnes (tj. v době pořízení rozhovorů) žádná kontrola/selekce nově příchozích Romů neexistuje a že se do obce stěhují i mnozí „problémoví“ a „špinaví“ Romové, kteří brekovským Romům historicky utvářenou pověst „civilizovaných/pořádných“ Romů kazí.³⁵ V době mého výzkumu přetrvával mezi Romy v Brekově (kteří se sami identifikovali s „původními“ brekovskými romskými rodinami) narativ vlastní výjimečnosti, a to při distanci nejen vůči dominantně chápané kategorii „cikánství“, ale i vůči jejím údajným nositelům mezi Romy v okolních obcích a některým rodinám, které se do Brekova přistěhovaly.

Je ovšem nutné zdůraznit, že Romové v Brekově nikdy netvořili izolovanou komunitu. Přes popsání silné ukotvení v lokálních vztazích mělo k interetnickým sňatkům v Brekově docházet jen zřídka a zdejší Romové si obvykle vybírali partnery/partnerky i mezi Romy v okolních vesnicích. Jakkoliv pamětníci pojmenovávali konkrétní obce, ve kterých měli žít Romové i tehdy „na úrovni“, uváděli zároveň, že na Romy, kteří se do Brekova takto přistěhovali, byl vytvářen tlak na přijetí patřičného „způsobu života“, tj. i zanechání aktivního užívání romštiny (srov. Hajsá 2012, 2015). Vzhledem k převažující praxi virilokální postmaritální residence to byly obvykle ženy, které se takto do Brekova přistěhovaly. U romských žen z Brekova se naopak očekávalo, že se odstěhují za svým mužem, tedy případně i mimo domovskou obec. Lze tedy konstatovat, že obraz místně vymezené skupiny Romů byl průběžně utvářený a do velké míry genderově podmíněný (srov. Ort 2022b).

Další indicie vedoucí k údajné dohodě mezi brekovskými Romy a starostou obce ohledně (ne)přijímání nově příchozích Romů se mi získat nepodařilo. Archivní fond MNV v Brekově ovšem poskytuje jeden dokument, který s takovou praxí do jisté míry rezonuje. V zápise ze setkání členů MNV z roku 1953 ohledně „prijatia cudzích príslušníkov do našej obci, cigánskeho pôvodu“ se uvádí, že jedna neromská vesničanka (vdova) se rozhodla prodat svůj stavební pozemek „príslušníkom nie našej obci, tj. cigánskeho pôvodu, ktorý sa chcú dostať do našej obce a vystaviť si tu obytné domy.“³⁶ Proti tomu se v zápise ohradila rada MNV, členové MNV ale i další podepsaní občané. Tito žádali, aby „ONV v Humennom proti nasťahovaniu sa troch cudzích rodín do našej obce zakročil, by tieto bývali tam kde sú teraz“. Podotýkají, že „keď menovaná je pripadne nútená tento pozemok predať, nech ho predá obyvateľom našej obce a nie takým, s ktorými

35 Zde uvedené přívlastky představují parafrázi, která akcentuje výše popsaný dominantní diskurs, nejedná se tedy o termíny užívané samotnými Romy.

36 ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 152, „Prijatie cudzích príslušníkov do našej obci, cigánskeho pôvodu“, 1953.

nie je ani jedná obec spokojná“. „[P]rečo práve tieto rodiny mali by sa nastahovať do našej obce a robiť neporiadok v našej obci [...]?“ stojí v zápise, ktorý je uzavrený konstatovaním, že „[i]ch predkovia nikdy nebývali v našej obci a preto sme aj teraz proti tomu, aby ani oni u nás neboli [sic!]“.

Neexistuje žiadne vodítko, ktoré by zde ukazovalo na iniciatívu takového protestu (nebo alespoň spoluúčasť na ňom) ze strany samotných Romů žijících v Brekově. Není tedy možné určit souvislost mezi těmito dokumenty a praxí popsanou panem Gunárem. Stejně tak není ve formulaci zápisu explicitně uvedeno, že diskutovaným občanům má být zamezeno nastěhování se do obce primárně na základě jejich připsaného „cikánství“. Identifikace těchto občanů jako „cikánů“ je ovšem kladena do souvislosti s jejich chápáním jako „cizích“. Implikovaný způsob života, který by způsobil „*neporiadok v obci*“ současně silně rezonuje s populárními charakteristikami „cikánů“ jako sociálně nekonformních obyvatel. V širším kontextu je zde zároveň cítit nevyřešená distinkce mezi „místními/našimi cikány“, kteří byli z obecnější kategorie „problémových cikánů“ částečně vyjímáni, a jejichž přítomnost v obci byla akceptována (srov. Grill 2015b, Hübschmannová 1998, Kobes 2012, Ort 2022b) a „cizími cikány“, kteří byli s takovou kategorií naopak přirozeně asociovaní a jako takovým mělo být přihlášení se k pobytu v obci odepřeno (viz též Hübschmannová 1998). O vyústění tohoto konkrétního případu archivní materiály mlčí. Postoje místního národního výboru vůči rodině „cizích cikánů“ zde ale dobře doplňují způsoby, jakým svoji pozici chápali samotní brekovští Romové.

Nutno nakonec zdůraznit, že ani ve vztahu k situaci Romů v Brekově se není možné spokojit s tvrzením, že tito volbou jazyka a nastavením chápání sociálního statusu nekriticky reprodukovali logiku centrálně formulované asimilační politiky. Kromě toho, že skrze vlastní zkušenosti nerovného zacházení pojmenovávali její limity, je nasnadě, že podobně jako Romové v jiných obcích na Slovensku (srov. Grill 2015a, b; Ort 2022b), i ti v Brekově si při dílčím přitakání tehdejší státní politice a sdílení dominantních kategorií společenské normality/deviace ponechávali prostor pro udržení vlastní distinktivní kulturní identity. Způsoby sebeidentifikace a vymezování vztahů je pochopitelně obtížné zpětně rekonstruovat a je nutné je interpretovat s určitou opatrností. Na vymezení vlastní kolektivní identity, která narušuje asimilační logiku, ukazuje ovšem jednak samotný narativ Gunára, který přes dominantně pojaté důrazy na integrovanost sleduje příběh brekovských Romů jako svébytné skupiny obyvatel, ale i činnost místní organizace Zväzu Cigánov-Rómov (fungující na Slovensku v letech 1969–1973), ve které její členové – romští obyvatelé Brekova – formulovali opět nikoliv své individuální zájmy, ale požadavky místních Romů.³⁷ Nakonec, pokud

37 ŠOkA Humenné, f. Zväz Cigánov-Rómov, Humenné.

někteří úředníci ve shodě s dominantním narativem chápali integrovanost Romů v Brekově jako výsledek aktérství především místního úřadu (respektive „strany a vlády“), samotní brekovští Romové v této souvislosti akcentovali vlastní pracovní nasazení a sdílení lokálního způsobu života jako kolektivní charakteristiky místně vymezené skupiny Romů (srov. Ort 2022b). Romové jakožto inherentní součást socialistické společnosti tedy sice mohli sdílet dominantní chápání sociálního statusu odvíjející se od kategorie „cikánství“, neznamená to ovšem, že tato logika zcela prostupovala jejich komplexní způsoby sebeidentifikace a vztahování se k okolnímu světu. Podobně jejich pozici nemohla plně postihovat ani logika oficiální administrativní kategorizace, jakkoliv se způsoby vymezování vztahů mezi samotnými Romy mohla rezonovat. Popsané ideologie se sice mohly u Romů očitat v konfliktu, neznamená to ale, že vedle sebe nemohly koexistovat a situačně se prolínat (obecně k této tezi viz Gal 1993, 1995). To je nakonec patrné i na situaci rodiny Rudolfa a Reginy D.

4.5 Vysídlení „cizího cikána“

Argumentuji, že popsany historicky formovaný způsob chápání sociálního statusu a vymezení místního přínáležení, ve kterém se brekovští Romové vyjímali z dominantně pojeté kategorie „cikánství“ a vymezovali se vůči jejím údajným konkrétním nositelům, je důležitým kontextem pro vystěhování rodiny Reginy a Rudolfa D. Když romští pamětníci Koloman S. a Cyril D. vzpomínali na Rudolfa D., přisuzovali mu vlastnosti, které jej silně asociovaly s dominantní figurou sociálně nekonformního „cikána“. Především připomněli, že „on nebol Brekovčan“ a jako takového ho místní Romové mezi sebe nepřijali. Jak vysvětlil Cyril D., v odlišném původu totiž měla vězet i odlišná „mentalita“:

„Tam skadiaľ bol on, bola iná mentalita. Nie taká jak u nás, hej? Tam ešte tak žili, že nemali s bielymi žiadne vzťahy. Oni tak bitky a zlodejstvo a všetko možné. No a tu prišiel a tak myslel, že toto čo tam, že bude aj tu. A sa mu to nepodarilo. Pretože my sme chodili, aj my aj naši otcovia, do krčmy spolu, ako jedna rodina. A on prišiel a chcel byť niečo viac.“³⁸

Ve vztahu k této výpovědi lze konstatovat, že případ přesídlení rodiny Rudolfa a Reginy D. dobře zapadá do narativu historie brekovských Romů jako „civilizovaných cikánů“, kteří dokázali uplatňovat etablovanost v lokální struktuře socio-ekonomických vztahů, a i ve spolupráci se svými neromskými sousedy, respektive s lokálními úřady byli schopni se nejenom vymezovat vůči „problémovým cikánům“, ale tyto současně od místního společenství aktivně

38 Rozhovor s Kolomanem S. (nar. 1946) a Cyrilem D. (nar. 1956).

oddělovat. Rudolf D. spadal do takového obrazu jednak tím, že se do Brekova přiznal, navíc z obce, kde měli být Romové ve své izolovanosti od neromského okolí („nemali s bielymi žiadne vzťahy“) typickými nositeli „cikánskeho spôsobu života“ v termínech „kulturní zaostalosti“ a sociální deviace. Následně ale především tím, že možné napojení představ o odlišné „mentalitě“ na sekuritizační obavy o kvalitu sociálního soužití (viz výše populární narativ) stvrdil konkrétním činem – zastřelením jednoho z místních Neromů. Z této perspektivy tedy Rudolf D. nesplnil požadavek po adaptaci na postulovaný „místní způsob života“ (srov. Kobes 2012, Ort 2022b) a – jak dále uvedli Koloman S. a Cyril D. – místní Romové ho mezi sebe nikdy pořádně nepřijali. Podle vzpomínek pamětníků byla rodina Rudolfa D. donucena k odchodu z obce především pod tlakem rodiny zavražděného vesničana, která navíc byla jedna z těch rodin, které žily v ulici obývané převážně Romy (v dokumentech označované jako „cikánská osada“) a od domu Reginy a Rudolfa D. je dělilo jen asi dvě stě metrů.³⁹ Odchod rodiny D. současně dával smysl i ve vztahu k popsánému způsobu utváření a udržování statusu samotných místních Romů.

Takové zarámování celého případu má svoje zjevné opodstatnění. Je zde ale nebezpečí zjednodušujícího schematismu, které nabádá přistupovat k celé situaci s určitou opatrností. Při čtení citované výpovědi Cyrila D., které aktivně přitakával i Koloman S., je především nutné si uvědomit, že první jmenovaný se narodil ve stejném roce, kdy byl Rudolf D. za vraždu odsouzen, a druhému bylo tehdy pouhých deset let. Oba muži, se kterými jsem vedl rozhovor neplánovaně dohromady (Cyril D. se přidal k rozhovoru, který jsem vedl s Kolomanem S. na zahradě jeho domu), zasazovali diskutovanou událost do určitého narativu, a právě při převažujícím důrazu na výjimečnost brekovských Romů mohlo dávat vymezení odsouzeného vraha Rudolfa D. jako přirozeně „cizího“ dobrý smysl. Jiní pamětníci ale jednoznačnou asociaci Rudolfa D. s kategorií „cizích“ a sociálně nekonformních „cikánů“ zpochybňovali. Konkrétně Olga O. (sestra Reginy D., nar. 1938 v Brekově) vzpomínala, že Rudolf D. bol „šumný, panský a rozumný človek“, který zkrátka v jeden moment neunesl ponížení od jednoho z Neromů.⁴⁰ Gunár ve své knize uvedl (patrně i na základě vyprávění starších Romů) o Rudolfovi D. následující:

„Rudolf D. [...] v Trebišove zabil gádža a bol odsúdený na 12 rokov basy. Za dobré chovanie odsedel asi 7–8 rokov. Rudo D. bol muzikantom v hre na kontru. Hrával v kapele Gustáva O. No bol aj vášnivým šachistom. Bol organizovaný v Humenskom clube šachistov. [...] V roku 1956 vo večerných hodinách v Brekovskej krčme Rudolf D. zastrelil [...] Andreja D., [ktorý]

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Rozhovor s Olgou G. (nar. 1938), nahrán autorem 22. 6. 2022 v Brekově, slovensky (soukromý archiv autora).

s rodinou býval tiež v lokalite Hušták [tj. v „cikánské“ ulici] v Brekove. [Andrej D.] [n]enávidel Rómov a zle sa k nim správal. Rudolf D. [...] nebol fyzicky vyrovnaným partnerom Andreja D., dostal veľkú zlosť a nemohol zniesť poníženie, ktorého sa mu dostalo od gádža Andreja D.“ (Gunár 2010: 49)

A ďalej na inom mieste:

„[Rudolf D.] [h]ral šachy a karty vo vyššej spoločnosti. Vedel sa vyštáfirovať, za čo ho Regina zbožňovala. Nezniesol urážky a ponižovanie, preto vraždil z veľkej zlosti a fyzickej slabosti.“ (tamtéž: 105)

Jakkoliv tyto popisy nestojí v rozporu s „odlišnou mentalitou“ podmíněnou pôvodom v inej obci, tak jak Rudolfa D. charakterizoval Cyril D., je zjavné, že obraz „šumného“ a „rozumného“ šachisty a muzikanta úplne nezapadá do figury sociálne nekonformného „cikána“, jeho účasť v miestnej romskej kapele zase zpochybňuje obraz jeho neprijetí a ukazuje na určitý stupeň etablovanosti v lokálnych vzťahoch. Podľa podrobnej genealgie, ktorou Gunár vo svojej knihe spracoval, pritom musel byť Rudolf D. s brekovskou roďačkou Reginou minimálne od roku 1944, kedy sa jim (už patrne v Brekove) narodil prvý syn. To pritom podpořil svojimi vzpomínkami i iný z synů Rudolfa a Reginy, Aladár (nar. 1950),⁴¹ ktorý zdůraznil, že jeho otec měl s ostatními „Cikány“ (sám se vymezoval vůči označení „Romové“, viz předchozí poznámka pod čarou) dobré vztahy (shodně s Gunárem to doložil jeho členstvím v místní romské kapele). Aladár D. ale odkázal k širší společenské participaci svého otce i mimo vztahy s brekovskými Romy – otec podle něj jakožto „velice inteligentní člověk“ založil s místním učitelem tělovýchovnou jednotu Vápenka. Aladár současně vzpomínal, že jako děti si běžně hráli s dětmi zavražděného vesničana a tragický konflikt jejich otců je tak měl do jisté míry mýjet.

Je zřejmé, že pozice Rudolfa D. v lokálně vymezeném společenství měla ambivalentní rysy. S obcí ho pojily určité příbuzenské (skrze napojení na rodinu místní roďačky Reginy), socio-ekonomické (člen kapely) a kulturní vazby (člen šachového klubu v Humenném a spoluzakladatel tělovýchovné jednoty). Tyto vazby byly rovněž genderově podmíněné. Jako muž se zjevně účastnil sociálního života patriarchálního vesnického společenství. Ať už jako člen tradičně romské

41 Aladár D. (nar. 1950) zůstal žít v Česku a s Romy v Brekove už sám kontakt neudržoval. Vzhledem k probíhající pandemii Covid-19 mi poskytl jeden online rozhovor přes Skype, mou pozdější žádost o další rozhovor již odmítl s tím, že si nechce povídat ani o Romech, ani o Brekove. Sám měl na Brekov hezké vzpomínky a uvedl, že se odtamtud nechtěl stěhovat, ale že už současně v Česku začal nový život. Pro zaměření této kapitoly je příznačné, že hned od začátku našeho rozhovoru se vymezoval vůči tomu, že by byl sám Romem a dokonce tvrdil, že v Brekove nikdy Romové nežili. Přistoupil až na označení „občané cikánského původu“ a tím i na výše popisovanou dominantní logiku „cikánství“ jako socio-kulturní, nikoliv etnické kategorie. (Rozhovor s Aladárem D. [nar. 1950], nahrán autorem 21. 9. 2021 online, český [soukromý archiv autora]). Za zprostředkování rozhovoru vděčím Eleně Cinové.

kapely, ale např. i skrze setkávání s ostatními muži v místní hospodě. Na druhé straně zde byly okolnosti, které ho z lokálního společenství potenciálně vylučovaly. Od místních Romů jej odlišoval původ v jiném východoslovenském regionu a mohl tak být vydělován jako „cizí“, což je rovina, kterou zdůraznili někteří pamětníci v souvislosti s vystěhováním jeho rodiny. Spolu s ostatními brekovskými Romy ale mohl být vydělován do podřadného postavení skrze asociaci s rasizovanou kategorií „cikánství“. Tuto rovinu vztahů akcentuje Gunár, který předkládá příběh muzikanta, který hrál „šachy a karty vo vyššej spoločnosti“, a který „vraždil z veľkej zlosti a fyzickej slabosti“, když neunesl ponížení od „gádže“, který „nenávidel Rómov“. V Gunárově pojetí se jedná o silnou výpověď o prožitku protiromského rasismu a o jeho afektivní rovině. V polovině šedesátých let se kategorie „cikánství“ dostává do hry v souvislosti s Rudolfem D. a jeho rodinou znovu, tentokrát ovšem v pojetí centrálně ustanovené politiky přesídlení. Napojení na tuto kategorii umožnilo Rudolfově ženě Regině D. – majitelce domu v Brekově – svoji nemovitost odprodat v rámci „likvidace cikánských chatrčí“ a odstěhovat se do Česka, a to v situaci, kdy bylo po Rudolfově návratu z vězení setrvání v obci neudržitelné.

4.6 Vysídlení jako způsob řešení lokálních konfliktů

Pokud argumentuji, že celý zmiňovaný případ, od vraždy po vystěhování jednotlivé rodiny, měl co do činění s vyjednáváním kategorie „cikánství“, lze jej současně stručně komparovat se způsoby řešení podobných konfliktů v jiných obcích východoslovenského regionu. Je to příklad obce Vlachovo (okr. Rožňava), kde mělo dojít k vraždě neromského vesničana v únoru roku 1966, a příklad obce Hostovice (okr. Snina, tehdejší okr. Humenné), kde přibližně ve stejném období skončil po vesnické rvačce jeden z Neromů s poraněními v nemocnici. Vzhledem k limitovanému prostoru se zde omezím na shrnutí způsobu řešení obou konfliktů (podrobněji k oběma případům viz Ort 2023 [v přípravě], 2024 [v přípravě]; též Zapletal 2012: 61).

Jakkoliv za ni byl odsouzen jednatel (Zapletal 2012: 61), vražda neromského vesničana v obci Vlachovo byla rámována kolektivní vinou Romů, kteří byli z obce násilně vyhnáni do Česka a vyhrocené protiromské nálady byly v obci patrné ještě v době mého výzkumu.⁴² I konflikt v Hostovicích skončil vyhnáním/vystěhováním všech Romů z obce.⁴³ Při mých rozhovorech s romskými pamětníky v regionu se ale ukázalo, že v obci žila ještě jedna romská rodina, která se měla těšit značně vyššímu sociálnímu statusu, jako jediná romská žila přímo

42 Rozhovor s Dušanem K. (nar. 1965), nahrán autorem 2. 6. 2019 ve Snině, slovensky (soukromý archiv autora).

43 Viz rozhovor s paní Margitou Hlaváčovou (nar. 1954) [online] <https://www.pametromu.cz/index.php/pametnici-prehled/101-hlavacova-margita>

44 Rozhovor s Máriou K. (nar. 1950), nahrán autorem 29. 5. 2019 ve Stakčíně, slovensky (soukromý archiv autora).

v neromské zástavbě a s Romy žijícími v „osadě“ ji nepojily příbuzenské vazby, jen paternalistický kmotrovský vztah.⁴⁴ Tato rodina nejen, že nebyla zmiňována v dobových zprávách o „cikánech“, které se týkaly této obce, přímo se jí nedotklo ani v podstatě kolektivní vyhnání Romů – jakožto „cikánů“ – z osady. Pokud se tedy Romům v Brekově dařilo uplatňovat kategorii etablovaných „civilizovaných cikánů“ a dominantně chápaná kategorie „cikánství“ ulpěla na jednotlivci, a ve Vlachově do ní byli zahrnuti (a následkem toho i vyhnání) kolektivně všichni Romové, v Hostovicích to byla naopak jediná rodina, která si držela své etablované postavení, a dominantní kategorie ulpívala pouze na obyvatelích osady.

5 Závěr

Tento text předkládá konkrétní příklady, které vybízí k obezřetnému čtení kategorie „cikánství“ v archivních pramenech vztahujících se k období socialistického Československa, ale i širěji k jiným historicko-spoločenským kontextům. Při etnograficky informovaném přístupu ke studiu romské historie jsem ale v textu vykročil z pouhého konstatování nezaměnitelnosti oficiálně postulované kategorie „cikánství“ s kategorií etnické (sebe-)identifikace. To, na co zde poukazuji, je fungování této kategorie v komplexní struktuře lokálně ukotvených socio-ekonomických hierarchií, ve kterých se oficiální ideologie potkávaly s lokálně utvářenými významy a tyto byly situačně vyjednávány. Lze přitom shrnout, že kategorii „cikánství“ je vždy nutné číst nejen ve vztahu k dobově specifickým diskursům, ale rovněž lokálně specifickým a historicky podmíněným procesům.

Text současně ukazuje na pestré pozice Romů v socio-ekonomických sítích aktérů a vztahů, včetně vztahu mezi Romy samotnými. Jak z dopisů romských televizních diváků, tak z postojů a jednání Romů v Brekově přitom vyplývá, že Romové nestáli vně struktur, ve kterých jsou vyjednávány různé významy navázané na sledované kategorizace, ale byli jejich plnohodnotnou součástí. Z tohoto pohledu lze pro sledované období konstatovat, že „cikánství“ zde nefigurovalo jako nositel různých společenských stereotypů, ale jako kategorie, která se podílela na strukturování společenských vztahů, chápání sociálního statusu, a tedy i sociální mobility.

Tato studie tedy současně ukazuje na určité historické kontinuity takového způsobu vymezení vztahů v rasizovaných společenských strukturách (srov. např. Abu Ghosh 2008, Grill 2015b, Horváth 2012, Hübschmannová 1999, Kovai 2012, Ort 2022b), kde se kategorie „cikánství“ nepodílí pouze na vydělování Romů z neromských společností, ale vymezení vztahů mezi Romy samotnými. Nakonec to totiž byla právě logika oficiální asimilační politiky, která utvrzovala mnohé Romy v tom, že pokud se budou úspěšně zbavovat charakteristik „cikánství“, stanou se z nich plnohodnotní členové socialistické společnosti (srov. Horváth 2012: 129). V této logice tedy většina

romských autorů reakcí na televizní vysílání, ale i Romové v Brekově, sami sebe z dominantně formované kategorie „zaostalého cikána“ vydělovali a přesouvali ji na jinak vymezenou skupinu Romů.

Ukázal jsem nicméně, že strategii „unikání cikánství“ (Abu Ghosh 2008) nebo „emigrace z cikánství“ (Hübschmannová 1999) nelze jednoduše spojovat (výhradně) s logikou dobové asimilační politiky, když podobně rezonuje i s figurou „slušného/civilizovaného cikána“, postulovanou v diskursu populárním, a je tedy hlouběji ukotvena v rasizovaných strukturách společenských vztahů (viz též Baloun 2022). Podobně jako kategorie „slušného cikána“ sloužila u neromských diváků k legitimizaci vlastních protiromských postojů, i Romové se přistoupením na logiku, ve které akcentace „slušnosti/civilizovanosti“ stvrzovala zakořeněnou asociaci „cikánství“ s „kulturní zaostalostí“ a sociální deviací, podíleli na reprodukci silně rasizovaných společenských hierarchií.

Naznačil jsem přitom, že ani jednání brekovských Romů nemuselo být zcela determinováno dominantním požadavkem po zakrytí veškerých rysů, které by je usvědčovaly z odlišnosti a potenciálně tedy z „cikánství“ jako kategorie společenské nonkoformity. I zde totiž některé pramenné zmínky ukazují na to, že si Romové z Brekova jednak udržovali určitou kulturní svébytnost, formulovali zájmy (brekovských) Romů jako skupiny a současně i pojmenovávali limity proklamovaného rovnostářství socialistické společnosti právě ve vztahu k Romům jako skupině. Z tohoto pohledu vyvstává otázka, jak interpretovat sdílení dominantní logiky sociálních vztahů, které jsem doložil v mnohých dobových textech romské provenience. Svou úlohu mohl jistě sehrát pragmatický vztah k dobové politice, který se odrážel v instrumentalizaci oficiálního jazyka. Podobně lze na straně Romů uvažovat o internalizaci dominantních diskursů v marginalizovaném společenském postavení. Tato vysvětlení mají společný problém: odsouvají Romy do pozice těch, kteří vždy teprve reagují na jakoby zvnějšku přicházející produkty mocenských struktur, upírají Romům plnohodnotnou participaci v těchto strukturách a reprodukují jejich pozici jako „přirozených“ společenských outsiderů. Daleko spíše než z hlediska diskuse o autenticitě, mi připadá nosné podobné projevy Romů v historických pramenech vzít vážně a sledovat je jako možnou součást jejich vlastních svébytných představ o světě a vlastní pozici v něm.

Prameny

Archivy

Archív RTVS v Bratislave

Národní archiv v Praze (NA)

Štátný archív v Prešove – Humenné (ŠOkA Humenné)

Štátný archív v Prešove – Nižná Šebastová (ŠAPO Nižná Šebastová)

Štátný archív v Košiciach – Košice (ŠAKE Košice)

Rozhovory

Rozhovor s Kolomanem Gunárom (nar. 1948), nahrán autorem 28. 5. 2019 v Brekově, slovensky (soukromý archiv autora).

Rozhovor s Máriou K. (nar. 1950), nahrán autorem 29. 5. 2019 ve Stakčíně, slovensky (soukromý archiv autora).

Rozhovor s Dušanem K. (nar. 1965), nahrán autorem 2. 6. 2019 ve Snině, slovensky (soukromý archiv autora).

Rozhovor s Aladárem D. (nar. 1950), nahrán autorem 21. 9. 2021 online, česky (soukromý archiv autora).

Rozhovor s Kolomanem S. (nar. 1946) a Cyrilem D. (nar. 1956), nahrán autorem 21. 6. 2022 v Brekově, slovensky (soukromý archiv autora).

Rozhovor s Olgou G. (nar. 1938), nahrán autorem 22. 6. 2022 v Brekově, slovensky (soukromý archiv autora).

Internetové zdroje

Prague Forum for Romani Histories (n.d.). Dostupné z: <http://www.romanihistories.usd.cas.cz/home/> [cit. 24. 7. 2023].

Rozhovor s neromským vesničanem z Brekova [online]. Dostupné z: <http://www.brekov.eu/30-vapenka.htm> [cit. 17. 6. 2022].

Rozhovor s paní Margitou Hlaváčovou (nar. 1954) [online]. Dostupné z: <https://www.pametromu.cz/index.php/pametnici-prehled/101-hlavacova-margita> [cit. 17. 6. 2022].

Literatura

- Abu Ghosh, Y. 2008. *Escaping gypsiness: work, power and identity in the marginalization of Roma*. Dizertační práce. Praha: FF UK.
- Abu-Lughod, L. 1990. The romance of resistance: tracing transformation of power through Bedouin women. *American Ethnologist* 17 (1): 41–55.
- Agocs, A. 2003. Sociálna identifikácia Bajášov na Slovensku. *Etnologické rozpravy* 2: 41–53.
- Ahmed, S. 2014. The cultural politics of emotion. Edinburgh: Edinburgh University Press. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203700372>.
- Baloun, P. 2022. *Metla našeho venkova!: Kriminalizace Romů od první republiky až po první fázi protektorátu (1918–1941)*. Praha: Scriptorium.
- Crenshaw, K. 1991. Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–1299.
- Das, V., Poole, D. 2004. State and its margins. Comparative ethnographies. In: Das, V., Poole, D. (eds.). *Anthropology in the margins: comparative ethnographies*. Santa Fe: SAR Press, 3–33.
- Davidová, E. 1965. *Bez kolíb a šiatrov*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.
- Donert, C. 2017. *The rights of the Roma. The struggle for citizenship in postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fedič, V. (ed.) 2001. *Východoslovenskí Rómovia a 2. svetová vojna*. Humenné: REDOS.
- Foucault, M. 1982. Afteward: the subject and power. In: Dreyfus, H., Rabinow, P. (eds.). *Beyond structuralism and hermeneutics*. Chicago: University of Chicago Press, 208–226.
- Foucault, M. 1978. *The history of sexuality. Vol. 1: An introduction*. New York: Random House.
- Gal, S. 1993. Diversity and contestation in linguistic ideologies: German speakers in Hungary. *Language in Society* 22 (3): 337–359.
- Gal, S. 1995. Review: language and the “arts of resistance”. Reviewed work: Domination and the arts of resistance: hidden transcripts by James Scott. *Cultural Anthropology* 10 (3): 407–424.
- Grill, J. 2015a. ‘Endured labour’ and ‘fixing up’ money: the economic strategies of Roma migrants in Slovakia and the UK. In: Brazzabeni, M. et al. (ed.). *Gypsy economy: Romani livelihoods and notions of worth in the 21st century*. New York, Oxford: Berghahn, 88–106.
- Grill, J. 2015b. Historické premeny štruktúry medzikultúrnych vzťahov. Formy spolujitia v prípade Tarkoviec na východnom Slovensku. In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda, 146–171.
- Gunár, K. 2010. *História osídľovania obce Brekov Rómami*. [vlastným nákladem]

- Guy, W. 1977. *The attempt of socialist Czechoslovakia to assimilate its Gypsy population*. Dizertační práce. Bristol: University of Bristol.
- Haišman, T. 1999. Romové v Československu v letech 1945–1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. In: *Romové v ČR (1945–1998)*. Praha: Socioklub, 137–183.
- Hajská, M. 2012. „Ame sam Vlašika, haj vorbinas vlašika!“ (My jsme Olaši a mluvíme olašsky!). Nástin jazykové situace olašských Romů z východního Slovenska v etnicky smíšené komunitě. *Romano džaniben* 19 (2): 35–53.
- Hajská, M. 2015. Gadžikanes vaj romanes? Jazykové postoje olašských Romů jedné východoslovenské komunity ke třem místně užívaným jazykům. In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda, 346–373.
- Hajská, M. 2020. Forced settlement of Vlach Roma in Žatec and Louny in the late 1950s. *Slovenský národopis / Slovak Ethnology* 68 (4): 340–364.
- Hajská, M. 2022. “We had to run away”: The Lovára’s departure from the Protectorate of Bohemia and Moravia to Slovakia in 1939. *Romani studies* 32 (1): 51–83.
- Hajská, M. 2024 [v přípravě]. *The Stojkas. Spatial mobility and territorial anchorage of Vlach Roma – Lovara in former Czechoslovakia*. Praha: Karolinum.
- hooks, b. 1984. *Feminist theory: from margin to center*. Boston: South End Press.
- Horváth, K. 2012. Silencing and naming the difference. In: Stewart, M. (ed.). *The Gypsy ‘menace’. Populism and the new anti-Gypsy politics*. London: C. Hurst & Co, 117–136.
- Horváthová, E. 1964. *Cigáni na Slovensku: historicko-etnografický náčrt*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Hübschmannová, M. 1993. *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Hübschmannová, M. 1998. Economic stratification and interaction (Roma, an ethnic jati in East Slovakia). In: Tong, D. (ed.). *Gypsies: An Interdisciplinary Reader*. New York: Garland Publishing, 233–270.
- Hübschmannová, M. 1999. Od etnické kasty ke strukturovanému společenství. In: *Romové v České republice 1945–1998*. Praha: Socioklub, 115–136.
- Hübschmannová, M. 2005. *Po židoch cigáni. I. díl, (1939–srpen 1944): svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945*. Praha: Triáda.
- Jandáková, L., Habrovcová, J. 2022. „Tak jak to bylo“. In: Fečová, O. *Den byl pro mě krátký. Paměti hrdé Romky*. Praha: Paseka, Kher, 177–183.
- Jurová, A. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied v Košiciach, Goldpress.
- Jurová, A. 2008. *Rómska menšina na Slovensku v dokumentoch, 1945–1975*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.

- Kobes, T. 2012. „Naši Romové“ – difrakční vzorce odlišnosti východoslovenského venkova. *Romano džaniben* 19 (2): 9–34.
- Kovai, C. 2012. Hidden potentials in “naming the Gypsy”: the transformation of the Gypsy-Hungarian distinction. In Stewart, M. (ed.). *The Gypsy “menace”, populism and the new anti-Gypsy politics*. London: C. Hurst & Co, 281–294.
- Levi, G. 2001. On microhistory. In: Burke, P. (ed.). *New Perspectives on Historical Writing*. University Park: Pennsylvania State University Press, 96–119.
- Lüdtke, A. (ed.) 1995. *The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of life*. Princeton: Princeton University Press.
- Mann, A. B. 2018. *Rómski kováči na Slovensku*. Bratislava: Úľuv.
- Medick, H. 1987. “Missionaries in the row boat”? Ethnological ways of knowing as a challenge to social history. *Comparative Studies in Society and History* 29 (1): 76–98.
- Ort, J. 2021. Romové jako místní obyvatelé? Přináležení, cikánství a politika prostoru ve vesnici na východním Slovensku. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 57 (5): 581–608.
- Ort, J. 2022a. Belonging, mobility, and the socialist policies in Kapišová, Slovakia. *Romani studies* 32 (1): 23–50.
- Ort, J. 2022b. *Facets of a harmony. Roma and their locatedness in eastern Slovakia*. Prague: Karolinum Press.
- Ort, J. 2023 [v přípravě]. Vyhnání Romů z Vlachova v dokumentech. *Romano džaniben* 30 (2).
- Ort, J. 2024 [v přípravě]. *Roma agents of the ‘gypsy question’. Belonging, mobility, and resettlement policy in Czechoslovakia in the 1960s*. Prague: Karolinum Press.
- Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR.
- Sadílková, H. 2013. Či jsou to dějiny? Dosavadní přístupy k interpretaci poválečných dějin Romů v ČS(S)R. *Romano džaniben* 20 (2): 69–86.
- Sadílková, H. 2016. *Poválečná historie Romů ve vzpomínkách pamětníků: Možnosti rekonstrukce poválečné migrace vybrané skupiny Romů ze Slovenska do českých zemí*. Dizertační práce. Praha: FF UK.
- Sadílková, H. 2017. Resettling the settlement. From recent history of a Romani settlement in south-eastern Slovakia. In: Kozhanov, K., Halwachs, D. (eds.). *Festschrift for Lev Cherenkov*. Graz: Grazer Romani Publikationen, 339–351.
- Sadílková, H. 2020. The postwar migration of Romani families from Slovakia to the Bohemian lands: a complex legacy of war and genocide in Czechoslovakia. In: Adler, E. R., Čapková, K. (eds.). *Jewish and Romani families in the holocausts and its aftermath*. New Jersey, London: Rutgers University Press, 190–217.

- Sadílková, H., Slačka, D., Závodská, M. 2018. *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Shmidt, V. 2022. The rights of the Roma: the struggle for citizenship in postwar Czechoslovakia by Celia Donert (review). *Romani studies* 32 (1): 140–144.
- Shmidt, V., Jaworsky, B. N. 2020. *Historicizing Roma in central Europe: between critical whiteness and epistemic injustice*. London: Routledge.
- Slačálek, O. 2023. Toto není český Floyd. Romové a cesta postkoloniální teorie do střední Evropy. *Romano džaniben* 30 (1): 119–131.
- Sokolová, V. 2008. *Cultural politics of ethnicity: discourses on Roma in communist Czechoslovakia*. Soviet and Post-Soviet Politics and Society 82. Stuttgart: Ibidem-Verlag.
- Spurný, M. 2011. *Nejsou jako my: česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha: Antikomplex.
- Šotola, J., Polo, M. R. (eds.). 2016. *Etnografie Sociální Mobility: Etnicita, Bariéry, Dominance*. Olomouc: Vydavatelství Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.
- Tauber, E., Trevisan, P. 2019. Archive and ethnography – the case of Europe's Roma and Sinti (19th–20st centuries): an introduction. *La Ricerca Folkorica* (74): 3–12.
- Theodosiou, A. 2004. 'Be-longing' in a 'doubly occupied place': the Parakalamos Gypsy musicians. *Romani studies* 14 (2): 25–58.
- Tsing, A. L. 1994. From the margins. *Cultural Anthropology* 9 (3): 279–297.
- Uhlová, S. 2023. Co bude s potomky báby Jolany? Příběh českých Romů. *A2* (11). [online] Dostupné z: <https://www.advojka.cz/archiv/2023/11/co-bude-s-potomky-baby-jolany> [cit. 31. 7. 2023].
- Zapletal, T. 2012. Přístup totalitního státu a jeho bezpečnostních složek k romské menšině v Československu (1945–1989). In: *Sborník archivu bezpečnostních složek* Sv. 10. Praha: Archiv bezpečnostních složek, 13–83.